

על "ספר הצורף" לר' יהושע העשיל צורף

לזכר ידידי ד"ר שמחה בך ז"ל שמת בלא עת

"ספר הצורף" למקובל השבתאי ר' יהושע העשיל צורף וההשפעה אשר השפיע הספר הזה על תורת החסידות, בפרט על הבעש"ט ועל המגיד הגדול ר' דב בער ממעזריץ, זקוקים עדיין לחקירה. ספר רב-כמות זה לא זכה, כידוע, להתגלות לאור עולם, ואפילו גוף כתב היד סמוי היה מעין החוקרים כל הימים. לא מזמן מצאנו בין ה"כתבים הקדושים" ב"חצר" הצדיק בסטולין העתק כתב היד של הספר הזה⁽¹⁾. מתוך ההקדמות של מעתיקי כתב היד אנו למדים, כי גוף כתב היד נמצא בידיו של הבעש"ט, וההעתקות הימנו היו בידי תלמידיו של המגיד ממעזריץ ר' ישעיה הלוי מדינאוויץ והצדיק ר' נחום מטשרנובל וצאצאיו, וכן גם בידי הצדיק ר' אהרן השני מקרלין, היינו ההעתקה הנמצאת בסטולין. עכשו הגיעה לידינו רשימה והערכה על הספר הזה ממקור אחר לגמרי, דהיינו מידי משכילי גליציה. החוקר המנוח ד"ר שמחה בך ז"ל, אשר שקד בשנים האחרונות על חקר פעולתו הספרותית והתרבותית של ראש משכילי גליציה במאה שעברה ר' יוסף פרל, מצא בין "גנזי פרל" אשר בטרנופול שבגליציה את הרשימה הזאת וישלחנה אלי — שבועים לפני פטירתו — לשם פרסום.

"זה שנים כבירים, בעוד הרב הגאון המפורסם מה' אפרים זלמן מרגלית מבראד צעיר (ימים²), שם הגאון הזה את לבו לדרש בחכמת הקבלה. ויהי היום ויבא ר' מרדכי וואגמייסטר אל הקלויז אשר בעיר ההיא, וימצא שם את הגאון הנ"ל עוסק ומתיגע בספר קבלה אחד, ויאמר אליו לאמור: מתוך יגיעתך אנכי רואה, כי כבד עליך הלימוד הזה וכי נשגב ממך, לכן שמע נא אל אשר אומר אליך. הנה יש לי על עלית נגי (אויף דעם בוידעם) ספר קבלה אחד, כתב יד מכונה בשם צורף על שם ר' הירש צורף³) מחברו והוא פירוש על פרשת קריאת שמע. והספר הזה ירש אבי מאבי זקני המפורסם ר' נפתלי ר' לויס ומכורך בשלשה כרכים אשר כל אחד מהם הוא בערך עכיו כמו הספר שפתי כהן רפום פירודא⁴); והנה אם יש את נפשך להגות בו, ואשאלך לך, אולי יהיה לך לעינים. וייטב הדבר בעיני הגאון, ויבא אליו ר' מרדכי חלק אחד

(1) ז. רבינוביץ, מן הגניזה הסטולינאית, "ציון", שנה חמישית, ספר ב', ע' 126 ואילך.
(2) ר' אפרים זלמן מרגלית (1762–1828) היה תלמיד חכם מובהק וראש מחיבתא בבראד, מחבר של ספרים רבים בעניני הלכה ונחשב בין גדולי הדור. Есп. Ехх, כך X, ע' 620 בערכו.

(3) הוא שגה. צריך לומר: ר' העשל צורף.

(4) ש"ע י"ד עם פירושי הט"ז והשיך, פירודא תס"ה. 2⁰, 225 ע'.

מספר הצורף הנ"ל אל הקלויז. ויקרא בו הגאון בשקידה רבה, אולם לא יכול להבין דברי המחבר כל עיקר ויגשש בו כעור באפילה, אך בכל זאת לא עמד מהגות בו כפי כחו. ויהי בימים אחדים ותאורנה עיניו, וימצא שמחבר ספר הצורף היה מהכת שבתי צבי שר"י⁵). כראות הגאון זאת חרה אפו, ויקח את הספר וישליכהו אל תוך סיר הרחץ (פאמייניצע) אשר עמד בקלויז. וישתוממו כל אנשי הקלויז בראותם וירעו בעיניהם את אשר עשה. ויעל הגאון את הספר מתוך סיר הרחץ ויראם את אשר מצא בו וחמתם שככה.

ויהי כי ארכו הימים, ויבוא איש אחד מעיר בארדיטשוב וחלק אחד מספר הצורף בידו. — אמר הכותב: החלק הזה לא ראה עוד הגאון, כי החלק אשר השאילו ר' מרדכי הנ"ל חלק אחר היה. — ויהלל האיש ההוא את הספר הזה לכל מכיריו. וישאלו אותו לאמור: הגד נא לנו איך בא הספר הזה לידך? ויספר להם כדברים האלה:

בהיותי בעיר בארדיטשוב הביא ר' יהושע דיין אחד דק' דינעוויץ⁶). הנודע לסופר מהיר, את ספר הצורף אל רבינו מה' יצחק לוי רב מבארדיטשוב, ויאמר אליו לאמור: הנה הספר הזה העתקתי בידי מכתב יד שהיה ביד הכעשט (א) ואשר הכעשט היה אומר עליו תמיד שעל ידו יוכל לבנות עולמות; עכשיו כיון שירדתי מנכסי ויש לי בתולה ראויה להנשא, מוכרח אנכי למכרו, ועתה אם נפשך אל כתב יד הזה, קנה לך אותו בכך וכך. ויען אותו הרב: דע כי נכספה וגם כלתה נפשי לספרך זה, ואף גם זאת ידעתי כי לא הגדלת מקחו יותר מדאי; אך ידי איננה משגת לתת לך בעדו את המחיר אשר נקבת עלי כי רב הוא ממני. אולם זאת אעשה, אדבר עם האנשים הסרים למשמעתי, אולי יואיל אחד מהם לקנותו בעדי. ואקנה אנכי את הספר הזה בעד רבינו, ואשאל לי החלק הזה, ושנים הנשארים השארתי בידו⁷).

והנה בעת שהביא האיש הנ"ל את הספר מבארדיטשוב אל עיר בראד, היה הרב החריק מה' אהרן פרענקל יוצא ונכנס בבית הגאון ר' זלמן. ויהי כשמוע ר' זלמן את שם הספר המובא, ויזכור אותו ואת אשר עשה עמו בהגותו בו בהקלויז, ויספר להרב מה' אהרן הנ"ל את כל אשר קרהו בהספר הנ"ל וכי השליך אותו לסיר הרחץ על אשר מצא בו דברי מינות ורמזים על שבתי צבי שר"י. כשמוע הרב ר' אהרן זאת, ותבער אש התשוקה בלבו לראות גם הוא את הספר. וילך אל בעל הספר, ויבקש ממנו להשאילו לו, וימאן האיש לתת שאלתו, ויעש הרב ר' אהרן בערסה, וישאל את הספר שלא מרעת בעליו ויביאהו אל הגאון מה' זלמן נ"י. ומרוב חשקם להגות בו, הסירו שינה מעיניהם וידרשו בו שלשה לילות רצופים, וימצאו שכל הרמזים הנמצאים בספר הזה מורים על המספר (ב) ויפלא להם הדבר. אך פתאום נפקחו עיני הגאון ר' זלמן ויודע לו שהמספר הזה רומז על שנת הולדת שבתי צבי שר"י, כי למנין הנוצרים נולד

(5) שם רשעים ירקב.

(6) ז. רבינוביץ, מן הגניזה הסטולינאית, שם, ע' 130 ואילך. עיין שם בפרטות על ר' יהושע מדינעוויץ מעתיק "ספר הצורף" ועל הערכת "ספר הצורף" ע"י הבעשט.

(7) הידיעות על "ספר הצורף" המובאות כאן, שהוא בן שלשה חלקים, וכולו פירוש על פרשת קריאת שמע, מתאימות לידיעות הכלולות בהקדמה ל"ספר הצורף" הנמצא בסטולין.

שבתי צבי. וכיון שנתגלה להם ההקדמה הזאת, מיד התחילו להבין תוכן הספר באר היטב, וחדרו במשכיות גמטריאותיו ובלשון נוטריקון שלו, ונתברר להם כי קומט כל הספר כולו לתת מופתים על שבתי צבי שר"י. ויהי בהגותם בו הלך והגה, וישתומם הגאון מה' זלמן נ"י על דרוש אחד אשר מצא בו, כי זכר שראה אותו הדרוש ממש בספר לקוטי אמרים מר' בער מעזריטשער, תלמיד מובהק של הבעשט. ויקחו את ספר לקוטי אמרים לראות מה זאת, וימצאו שממש כל דרשות הספר לקוטי אמרים נלקחו מספר הצורף אות באות. ויבהלו מאד, אולם הסתירו הדבר, כי יראו לנפשם מפני חמת הבעשטנים. וטרם השיב הרב ר' אהרון את הספר לבעליו, כתב ר' זלמן על דף חלק אשר היה בסוף הספר כדברים האלה: "היות שנשמע מפי ר' יהושע דיין דק' דינעוויץ שהכתב יד הזה נעתק מכתבים שהיו ביד הבעשט, ושהבעשט אמר עליו שעל ידו יוכל לבנות עולמות, הנה הא דר' יהושע בדוחא הוא, כי מחבר הספר הזה היה מכת שבתי צבי שר"י וכו'". ויהי אחרי אשר השיב ר' אהרון את הספר להאיש אשר בא מבארדיטשוב, וירא את אשר נכתב בסוף הספר, ויכיר את כתב יד הגאון ויפער פיו עליו לאמור: מי איפא הוא כי ערב את לבו להוציא דבה על הספר הזה? הלא אזני שמעו מפי מורנו ורבנו מה' יצחק לוי הקדוש, איך הפליא בשבח הספר הזה ומחברו. ויעש המעשה הזה רושם באנשי ברד. ויהי בימים אחרים, ויודע, לר' יצחק לוי אשר דבר ואשר כתב הגאון ר' זלמן על ספר הצורף. ויקצוף מאד עליו ועל ר' אהרון וחמתו בערה בם. השמועה באה באזני הגאון ר' זלמן ותלמידו, ויכתוב ר' אהרון אגרת לר' יצחק לוי להתנצל על אשר עשה. והגאון ר' זלמן כתב אליו לאמר:

הנה אנכי ראיתי מתוך ספר הצורף שמחברו היה מכת שבתי צבי שר"י, לכן גמרתי אומר, שאין ממש בעדותו של ר' יהושע מק' דינעוויץ שהעיד לפניך שהיה ביד הבעשט בכדי להגן על כבודו של הבעשט, ועתה ששמעתי תלונותיך עלי על שנתתי דפי בספר הנ"ל, הרי שברור לפניך שהיה ביד הבעשט, ומחמת זה דנת להיפך והכשרת הספר ולא עוד אלא שהרביית בשבחו עד למאוד, לכן אמרתי שאדוני ישלח לי כל שלשת חלקי הספר ואנכי אשלחם על ידי הסוחרים ההולכים לעיר לייפציג ליד הגאון החסיד מה' פנחס אב"ד דק' פראנקפורט דמייין. והיה אם יאמר הרב הזה שכשר הספר בעיניו וכי שגיתי אזי יצא הספר לאור על ידי הדפוס, ואנכי הנני מוכן ומזומן ללכת על קבר ר' הירש צורף מחברו לבקש ממנו מחילה; ואם לאו, דהיינו שהרב הגאון מה' פנחס הנ"ל יסכים לדעתי שמחבר ספר הצורף היה מכת שבתי צבי, אז ידע כל ישראל שהאמת אחי. ואת נפשי ונפש ישראל הצלתי.

כאשר קבל ר' יצחק לוי את האגרת הזאת עשה את עצמו כלא יודע ולא השיב את הגאון מה' זלמן דבר. — המעשה הזה סיפר ר' אהרון פרענקל בעצמו לפני ר' משה פריהלינג, ר' יצחק מיכל מאנא ור' בצלאל שטערן אות באות כמו שהוא כחוב כאן⁽⁸⁾.

(8) פריהלינג ומניס היו מורים לעברית בבית הספר של פרל. מניס עסק בבעיות אסתטיקה וחכמת הטבע ונזכר בספרו של ויכשטיין Hebräische Publizistik (לפי הודעתו של ד"ר כ"ץ ז"ל).

(א) יתכן מאד, שספר הצורף בא לידי הבעשט מאחד הנשארים מכת הש"ץ אשר פסקה כימיו, והם הם הכתבים שהבעשטנים מעריצים ומקדישים בספרי פיוגול ובשיחות חולין שלהם. ויען שהבעשט היה איש לא אמוץ בו משולל מחכמה ותורה ולא היה בו לא מקרא ולא משנה ולא גמרא, כאשר גם ספרי הבעשטנים מעידין עליו כן, ואך היה לו הכשרה ותכונה לקבל חכמה ומדע, כאשר יעידו זאת מעשי תעוועים שלו, לכן לא יכול להבדיל בין קודש לחול, וכאשר בא לידו ספר הצורף, שמלא סודות קבלה ככל שאר ספרי כת שבתי צבי, חשב בסכלותו שכל מה שכתב בספר הצורף הוא עיקר התורה והיה בעיניו מעשה בראשית ומעשה מרכבה, עד שאמר עליו שעל ידו יוכל לבנות עולמות. ויען שיקר בעיניו כל כך, לכן לא מסרו לשום אדם אלא לתלמידיו בלבד, אשר הגדול שבהם היה ר' בער ממעזריטש והוא העתיק הרבה מספר הצורף אות באות בספרי לקוטי אמרים וחוסין מריליה מבעין תורת הצורף. ובעקבות ר' בער מעזריטש הלכו שאר ראשי הבעשטנים, ומכאן נשתלשלה תורת הבעשטנים החדשה, אשר לא שערו אבותינו ע"ה. ולא עוד אלא שבלי שום ספק גם מנהגי ואמונות הבעשטנים, כגון דביקות, התלהבות, הרחקות העצבות, הזמירות והרקודים והכאות כף שלהם, הנודעים לנו למנהגי כת ש"ץ נמשך לו להבעשט מספר הצורף והוא קבען להנצרכים אליו, אשר לא ידעו מקור משחת של המנהגים והחוקים האלו וקבלו אותם כמו הלכה למשה מסיני להבדיל. — מי יתן יקרה ד' לדינו את ספר הצורף להראות זאת לעין כל ע"י מופתים חזקים.

(ב) לא זכרנו את המספר בצמצום, לכן השארנו מקומו חלק.

הרשימה הזאת נשתמרה יפה וכתובה בכתב יד ברור. הכתב של שתי ההערות הוא ככתב הרשימה גופא. המעשה הנידון ברשימה קרה בסוף המאה הי"ח או בראשית המאה הי"ט (בחיי הרב ר' פנחס הורביץ, בעל "ההפלאה", שמת בשנת 1805).

עלינו להתיחס בזהירות אל הפרטים המובאים ברשימה, משום שרשימה זו אינה מקורית; לכתחילה היתה בבחינת תורה שבעל פה ורק כעבור זמן הועלתה על הכתב. ר' אהרון פרענקל מסרה לשלושת המשכילים ועל ידיהם נמסר הדבר לכותב הרשימה. כותב הרשימה טעה ולא זכר את שמו הנכון של מחבר "ספר הצורף" וכתוב ר' הירש במקום ר' העשל. בזמן שנכתבה הרשימה, ואולי גם בימים שעליהם מדובר ברשימה, היתה כבר אפילו בבראד — מבצר המתנגדים, שהרבו להלחם בחסידים⁹ — יד החסידים על העליונה. "ויבהלו מאד (הגאון ר' אפרים זלמן ותלמידו) אולם הסתירו הדבר, כי יראו לנפשם מפני חמת הבעשטנים". עיקר כונתה של הרשימה, בין בראשיתה — בנוגע לכתב היד שנמצא בבראד, — ובין בסופה — בנוגע לכתב היד שהובא מברדיצ'וב, להוכיח, כי "ספר הצורף" הוא פרי עטו של מקובל שבתאי. בנוגע ליחסו של מחבר הרשימה אל החסידות אנו מוצאים, כי מצד אחד מגין הרב ר' אפרים

זלמן מבראד על כבוד הבעש"ט וסותר משום כך את דברי ר' יהושע מדינעוויץ, כי הבעש"ט שבח, כביכול, ספר שבתאי, ומאידך גיסא הוא מדגיש, — ואולי זהו עיקר כונתו של כותב רשימה זו — כי הגאון ר' אפרים זלמן מצא בספר "לקוטי אמרים" למגיד הגדול ממעזריץ דברים רבים שנלקחו מהספר השבתאי "ספר הצורף". המחבר אינו משתמש בכנוי "חסידים" — אף על פי שכנוי זה היה שכיח כבר משנת תקל"ב⁽¹⁰⁾ — וקורא להם בכונה "בעשטנים". גם בדברו על הבעש"ט, על המגיד ממעזריץ ועל ר' לוי יצחק מברדיצוב, אינו משתמש בכנויים הרגילים "הרב", "צדיק" וכדומה. אולם אינו נותן בהם דופי. לא כן כותב ההערות לרשימה זו, שדבריו כדברי משכיל קיצוני מבית מדרשו של מחבר "מגלה טמירין".

מרשימה זו אנו למדים, כי העתקות "ספר הצורף" היו מצויות במקומות שונים (בבראד, בברדיצ'וב). בהעתקת כתב היד טפל כנראה בהתמדה רבה הדיין ר' יהושע מדינעוויץ, שעשה, כנראה, העתקות אלה לענין של פרקמטיא. ערך רב יש לעדות כי דברים רבים ב"לקוטי אמרים" נלקחו מ"ספר הצורף". חקירת "ספר הצורף" והשוואת שני המקורות האלה, הספר השבתאי ותורת מורה החסידות, עלולות לפתור כמה שאלות בדבר השפעת הקבלה השבתאית על מורי החסידות ובנדון זה צדק כותב הרשימה (בהערה) ואף אנו נענה אבתריה: "מי יתן יקרה ה' לדינו את ספר הצורף".

(10) דובנוב, Chassidiana, הוספה לקבץ 'העבר', כרך ב, (פטרבורג 1918), ע' 25.